

Андрій Бовгиря

«ИЗМЕНИЧЬИ РОДСТВЕННИКИ»: ДО ПИТАННЯ ПРО ДОЛЮ МАЗЕПИНЦІВ У ПОСТ-ПОЛТАВСЬКУ ДОБУ

На основі документів установ політичного розшуку Російської імперії досліджується питання репресій проти родичів прибічників гетьмана Мазепи, до яких належали представники відомих старшинських родів Гетьманщини. Увага приділена правовим основам їхнього статусу, диференціації заарештованих, їхньому побуту в ув'язненні, подальшій долі.

Ключові слова: мазепинці, Гетьманщина, політичне судочинство, репресії.

Складовою політичного судочинства й процесів над прибічниками Івана Мазепи стали репресії проти так званих «изменичьих родственников». Це були родичі й близькі тих старшин, які взяли сторону шведського короля й підтримали гетьмана Мазепу. У багатьох із них в Гетьманщині лишилися родини, які опинилися під повним контролем російської адміністрації. Як зазначає О. Грушевський, кількість таких родин на Лівобережжі була доволі значною, що створювало додаткові труднощі для Мазепи і Карла, оскільки росіяни використовували їх як засіб тиску на прибічників Мазепи. Аби нівелювати цей тиск та убезпечити себе, багато родин переїздило до табору короля¹. Ті, кому це не вдавалося, були заарештовані.

Варто зазначити, що родичі, звинувачених у злочині «по первых двух пунктах», згідно із тогочасними правовими уявленнями і практиками також трактувалися як злочинці. Це регламентувала відповідна стаття «Соборного уложенія», згідно з якою відповідальність за вчинений злочин ділили усі домочадці та близькі родичі засудженого². Логіка такої норми полягала в тому, що свояки не могли не знати про злочинні наміри, відтак вони звинувачувалися в «недоносі». Окрім цього, покарання родичів було своєрідним актом помсти з боку держави³. У даному випадку це ще був й інструмент тиску на прихильників Мазепи та превентивний захід для тих, які залишалися лояльними царю⁴.

Навіть незначний обсяг збережених документів, що проливають світло на цю тему, дозволяє виокремити кілька категорій «изменичьих родственников». Одні з них переселялися в глиб Гетьманщини, ближче до російських кордонів, або ж на Слобожанщину, аби мінімізувати їхні зв'язки із закордонням. Такою, наприклад, була родина полтавського полковника Івана Левенця. Попри те, що він не підтримав Мазепу, його близьких переселили в Харків, аби тримати полковника під контролем⁵.

Іншу категорію становили ті, хто після відносно нетривалого слідства, що провадилося в Лебедині, Глухові, Сумах, канцелярії київського губернатора, відправлялися у місця заслання. Це були, як правило, люди із близького оточення гетьмана, провина яких, на думку тогочасних організаторів слідства, була очевидна. Їхнє майно конфісковувалося як «изменичьи маестности» й передавалося більш лояльним до царського уряду співвітчизникам⁶.

Один із збережених документів містить інформацію про заслання в монастир на «Белое озеро» племінниці Мазепи Марфи, її челядниці Катерини – в Сибір,

© **Бовгиря Андрій Маркович** – кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України.

челядників Мазепи Яна Перевського й Стефана Руслановича – в Архангельськ. У матеріалах цієї ж справи фігурують архімандрит Батурицького монастиря Гедеон, кілька його монахів, які підлягали ув'язненню в Соловецький монастир. Туди ж потрапив лохвицький протопоп Іван Рогачевський, відомий своїми промазепинськими висловлюваннями під час заслання в Соловецькому монастирі⁷. Інші прихильники Мазепи в кількості тринадцять чоловік, серед них родич Пилипа Орлика Григорій Новицький⁸, разом зі своїми родинами були заслані до Сибіру⁹.

У царському указі 1710 р. регламентовано деталі заслання – «под крепким караулом на вечное житие», визначено суми грошового утримання на час слідування до кінцевого пункту заслання – так звані «прогонные деньги». Їх виділялося 35 рублів, з розрахунку 5 рублів на одну підводу. Таким чином цей «невільницький обоз» до Сибіру міг нараховувати близько семи підвід¹⁰.

Найчисленнішу ж категорію родичів мазепинців становили члени родин представників генеральної старшини, які підтримали гетьмана. Серед них були й ті, що повернулися в царське підданство чи навпаки залишилися вірними Мазепі, та після смерті гетьмана послідували в еміграцію до Польщі, Швеції, Османської імперії. Після звістки про перехід Мазепи на бік шведського короля, їхні родини, які знаходилися в Гетьманщині, опинилися фактично в заручниках. Спочатку частина з них перебували під своєрідним домашнім арештом, інші – були одразу ув'язнені на території Гетьманщини, чекаючи подальшого вирішення своєї долі. Багатьох членів родин мазепинців відправили до Москви. У 1712 р. туди поїхали родини Покотил, Гамалій, Максимовичів, очільники яких на той час уже перебували на засланні у Сибіру. Нова хвиля репресій проти мазепинців була, очевидно, викликана діями гетьмана Пилипа Орлика, який незадовго перед цим здійснив свій невдалий похід на Правобережну Україну в 1711 р. Відтак царський уряд проводив превентивні дії в середовищі неблагонадійних старшин та їхніх родин, які могли підтримати гетьмана.

Перед тим як послідувати в заслання, родини тримали в монастирській в'язниці «по всей строгости» без дозволу жодних зовнішніх зносин¹¹. Засуджених членів родин часто утримували порізно. Так, Василь Мирович – брат «мазепинця» – переяславського полковника Федора Мировича утримувався «под крепким караулом» із 12 солдатів окремо від дружини¹². Пізніше умови ув'язнення були дещо послаблені з дозволом кореспонденції з Україною. Такий привілей, очевидно, був пов'язаний із фінансовими труднощами утримання засуджених, яким відтепер дозволялося приймати грошову й продуктову допомогу з Гетьманщини. Відомо, що в'язням виділялися «кормовые деньги», за які вони могли придбати собі харчі. Так, В. Герцику виділяли по 10 копійок на день, іншим – по 3-5 коп.¹³ Утім, це зовсім не означає, що кошти доходили до адресата. Корупція та схеми здирств в тогочасній пенітенціарній системі створювали значну різницю між регламентованим фінансуванням й коштами, які реально отримували ув'язнені¹⁴.

У такій ситуації листи на батьківщину, а також численні чолобитні на царське ім'я були частиною стратегії виживання мазепинців. Дружина В. Мировича неодноразово писала листи до царя з проханням збільшити грошове утримання: «Сижу я за караулом и помираю голодною смертию, а муж мой меня не кормит, а которые скарбы есть у мужа, мне не отдает»¹⁵. Тож вона просила у чоловіка віддати їй пожитки, аби продати їх і прохарчуватися. Збереглась і відповідь на це В. Мировича, який повідомив, що жодного майна дружини у нього немає. Придане, про яке вона натякає, залишилося у розпорядженні миргородського полковника Апостола. Свого ж їй нічого не віддасть, бо і так уже спрдала частину його речей¹⁶. Подібні ж листи з проханнями писала й дружина В. Герцика, яка перебувала у Москві з двома синами і скаржилася на вбогість та голодування¹⁷.

У 1715 р. кількість утримуваних у Москві родичів мазепинців поповнилася. Це було пов'язане із поверненням в Гетьманщину представників політичної еміграції, що перебували разом з гетьманом Пилипом Орликом в Османській імперії. Йдеться про родини Гамалій, Кандиб, Горленків, Даниловичів. Обнадіяні монаршим прощенням, обіцянками повернення урядів, земель та майна, по поверненні вони були затримані

в Глухові. Згодом за вимогою Ф. Протасєва гетьман Скоропадський відправив їх до Москви. Режим їхнього утримання тут дещо різнився від умов попередників. Їх тримали на Малоросійському подвор'ї, де вони мали змогу купити або винайняти житло. Додатковими інструкціями їм гарантувалося життя «безо всякого утеснення»¹⁸. Втім, відносна свобода не гарантувала добробуту. У листі Максимовича на батьківщину, очевидно до сина Андрія, той просив про допомогу: «Призри на отческую нищету не допусти мене от гладу безвременно умерти. Проси сродственников, приятелей твоих и моих».¹⁹ Подібні за змістом листи Максимович писав і до своєї сестри в Гетьманщину.

Листи на батьківщину мали й ще одну мету. Принаймні такий їй вимір воліли вбачати царські урядовці. Від родичів вимагали писати листи до тих старшин, які ще знаходилися в еміграції, тобто в «измене». Аби вони, наслідуючи приклад своїх співвітчизників, поверталися в Україну, сподіваючись на повернення царської милості. В противному разі їх родичі – московські заручники, можуть бути вислані до Сибіру²⁰. Не відомо чи дійсно такі «мотиваційні» листи до мазепинців були написані їхніми родичами.

Наразі знаємо достеменно про один такий лист. Щоправда, написаний багато пізніше від згадуваних тут подій у 1731 р., причини й мотивація якого мали вже зовсім інше підґрунтя. Його автор Петро Мирович, а адресат – батько Федір Мирович, переяславський полковник і прибічник гетьмана Мазепи, що емігрував до Польщі після полтавської поразки. Після смерті матері два сини Федора Мировича – Петро і Яків zostалися на опікуванні дядька Павла Полуботка.

Вони ж супроводжували останнього під час сумнозвісної депутації до Санкт-Петербурга в 1723 р.²¹. Навчалися, за розпорядженням нової імператриці Катерини I, в Академії наук, звідки їх невдовзі вигнали. За правління Петра II Петро Мирович став особистим секретарем царівни Єлизавети. Менший брат Яків їздив у 1730 р. до Польщі умовляти свого батька покаятися в «измене»²². В 1731 р. Петро Мирович здійснив поїздку в Україну, аби судитись зі своїми двоюрідними братами Андрієм та Яковом Полуботками за родинне майно. Під час перебування в Україні Петро написав лист своєму батькові-мазепинцю²³. Зміст цього листа не стільки адресований батькові із осудом його участі у справі Мазепи, скільки спрямований на різке засудження існуючого в Гетьманщині становища, а також різка негація щодо всієї історії пост-Хмельницької України. Ця історія, на переконання Петра Мировича, є смугою суцільних зрад «прославилась наша Малороссия себе в ненависть и презрение...». Старшина є збіговиськом крадіїв і невдячних зрадників, що лише й шукають нагоди для власного збагачення і не виявляють належного пошанування до своїх російських зверхників. Автор листа пише, що через це йому соромно за свою «малоросійскую породу» і якби не нагальні справи, він ні на мить не залишався б у цій країні. Учасники депутації 1723 р. також піддалися звинуваченням, «яко бедного народа обидители главные». Їхній арешт вважає цілком справедливим: «за непотребные умысли учиненные нахальным прошеніем на арест сести повелено, чему я сам самовидец»²⁴. Цей лист є предтечею відомої записки радника гетьмана Розумовського Григорія Теплова, написаної напередодні ліквідації гетьманату в 1764 р.²⁵. Але лист Мировича відзначається більшою непримиренністю до української історії та порядків та неприхованою апологетикою імперії. Очікуваний ефект від листа мав прямо протилежний результат. Семен Нарішкін – російський резидент при гетьмані Д. Апостолі, якому Мирович вручив означений лист для прочитання і відправки адресату, побачив у ньому небезпечні ідеї. «Експертиза» змісту листа, проведена в Таємній канцелярії, виявила в ньому «многие предрзости». За що самого автора та його брата Якова було піддано слідству та відправлено на заслання до Сибіру: «Такого подозрительного человека [Ф.Миновича] детей в государстве держать опасно. И впредь он с отцом своим корреспонденцию мог иметь и за таковым подозрением в Сибирь их сослать»²⁶. Невдовзі вирок було пом'якшено, брати отримали дозвіл на вільне поселення, а Петро Мирович дослужився навіть до Єнісейського губернатора²⁷.

Доля мазепинців, утримуваних у Москві, складалася по-різному. Частина їх невдовзі повернулася в Гетьманщину в 1720-х рр. Більша ж їхня кількість у 1715–1716 рр.

була відправлена до Сибіру. Там знову ж таки їхній життєвий шлях тривав у різних обставинах. Хтось помер, не витримавши умов заслання, комусь навпаки вдалося збудувати кар'єру на новому місці й у нових умовах. Така різниця людських доль викреслюється навіть на прикладі однієї родини – вже згадуваних Мировичів. Два її представники стали місцевими адміністраторами²⁸. Їхній дядько – Василь Мирович помер «в дальних сибирських городах» через кілька років після заслання. Померли також його діти та племінники. Матері ж прибічника Мазепи Федора Мировича Пелагеї Захарівні, засланої в Сибір в 1716 р., вдалося повернутися на батьківщину разом із синами, онуками й правнуками аж в 1749 р.²⁹

Схожа доля була і в членів родини Герциків. Через участь голови родини – Григорія Герцика у справі Мазепи, його близькі були ув'язнені в Глухові, потім відправлені до Москви, а звідти в Сибір. Два сини Григорія – Василь та Іван також потрапили разом із матір'ю в сибірське заслання. Згодом Василю дозволили переїхати в Санкт-Петербург, де з 1731 р. став служити солдатом. Він фігурував в одному з доносів за підтримку зв'язків із своїм дядьком – Пилипом Орликом, який знаходився в той час у Криму. Василь Герцик також часто «ходатайствовав» за свого брата Івана, що залишився в Сибіру, спробував навіть передати для нього гроші, отримані від Орлика³⁰.

Окремі фігуранти політичних процесів проти мазепинців продовжували перебувати у в'язницях на території Гетьманщини впродовж тринадцяти років після акції Мазепи³¹. Підтвердженням цьому є інструкція від 1721 р. Колегії іноземних справ до київського губернатора з вимогою представити список «колодников малороссиян, приличествующих к измене Мазепиной». На виконання інструкції був наданий перелік із 27 чоловік, що утримувалися у в'язницях Києва й Ніжина. Тут, окрім прізвищ в'язнів, перераховані обставини затримання кожного та ступінь їх співучасті в подіях 1708–1709 рр. Як правило, їх захопили російські драгуни або донські козаки під час виконання ними дрібних доручень Мазепи та старшини – передачі кореспонденції, заготівлі фуражу та продовольства та ін. Подальша доля засуджених не відома. Із документів відомо, що пощастило звільнитися лише одному із них – Івану Терноліту, заарештованому в 1715 р. за те, що був слугою племінника Мазепи Войнаровського³².

Самого ж Андрія Войнаровського заарештували у Гамбурзі в 1716 р. в результаті ретельно спланованої операції та переправили до Петербурга. Матеріали слідства у його справі містять протокол допиту, який зрештою не надав жодних корисних для тогочасних російських спецслужб свідчень. Слід віддати належне Войнаровському, він не доніс на жодного із своїх співвітчизників³³. Сім років Войнаровський провів у в'язниці Петропавлівської фортеці і згодом був відправлений до Сибіру на «вольное житие», де й помер імовірно в 1741 р. В архіві Преображенського приказу міститься цікава справа, яка трохи проливає світло на період життя Войнаровського в засланні. Йдеться про донос 1725 р. на архімандрита Єнісейського Спаського монастиря за те що він часто запрошував племінника гетьмана до монастиря на гостини, незважаючи на те, що жителі Єнісейська усіх чинів цуралися цього засланця³⁴.

З племінником Івана Мазепи пов'язана ще одна справа 1720 р., що стосується обставин перебування в московському ув'язненні, до відправлення в Сибір. У ній, зокрема, міститься свідчення одного з охоронців Войнаровського про його участь у змові з метою отруєння Петра І. Головним ініціатором названо навіть сподвижника царя Олексія Мусіна-Пушкіна: «Когда стоял на карауле у изменника Мазепи племянника генерала Енаровского к нему приходил капитан Колтовского полка Михаил Куроедов и дал ему полученное от Ивана Алексеевича Мусина-Пушкина зелье для того чтоб Енаровский поднес царю водку с тем зельем»³⁵.

Фактично процес над Войнаровським став останнім розслідуванням справ дійсних «мазепинців», тих, які тим чи іншим чином брали участь у виступі гетьмана. У 1710-х і подальших роках каральна активність у цьому напрямку установ політичного нагляду та розшуку Російської імперії спрямовувалася майже винятково на вербальні дії. Саме ж означення «мазепинець» надовго входить до політичного й публічного дискурсу, маркуючи таким чином людей нелояльних до імперії.

1. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1909. – Т.ХСІІ. – С.42.
2. Соборное уложение 1649 года. – М., 1961. – С. 72.
3. Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII в. – М., 1999. – С.176.
4. Перелік осіб, репресованих за участь в подіях 1708–1709 рр., а також членів їх родин див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи. Соратники та прибічники. – Київ, 2004. – С. 550–571.
5. Костомаров Н.И. Руина, Мазепа, Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 749.
6. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709). – С.42–43.
7. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.124. – Оп.1. – 1710 р. – Спр.6 – Арк. 54 зв.
8. Григорій Новицький – син Іллі Новицького, полковника компанійського (охочкомонного полку), резидент гетьмана Івана Мазепи при польському коронному гетьмані А.Сенявському. Заарештований після Полтавської битви і засланий спочатку до Москви, а в 1712 р. в Сибір. Перебуваючи на засланні, досліджував життя і побут тамтешніх корінних народів. Результатом роботи стала праця «Краткое описание о народе остячком» (1715) – перша наукова розвідка про народи ханти і мансі.
9. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1710 р. – Спр.6. – Арк. 71 зв.
10. Там само. – Арк. 63.
11. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1712 р. – Спр.6. – Арк. 19.
12. Там само. – Ф.124. – Оп.1. – 1716 р. – Спр.5. – Арк. 13.
13. Там само. – Ф.124. – Оп.1. – 1715 р. – Спр.5. – Арк. 10.
14. Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII в. – С. 590–614.
15. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1715 р. – Спр.5. – Арк. 8.
16. Там само. – Арк.16.
17. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1715 р. – Спр.5. – Арк. 10.
18. Там само. – Арк. 67.
19. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1716 р. – Спр.5. – Арк. 7 зв. – 8.
20. РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1734. – Арк. 833-834.
21. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – М., 1995. – С. 83.
22. РДАДА. – Ф. 349. – Оп.1. – Спр.52. – Арк. 2–12.
23. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.293. – Арк. 1–12. Текст листа опубліковано: Горбань М. Лист Петра Миновича до батька-мазепинця [Федора Миновича] // Україна. – 1927. – № 5. – С. 6–22.
24. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.293. – Арк. 7.
25. Теплов Г.Н. О неурядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – С-Пб., 1856. – Т. 1. – С. 171 – 196.
26. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – № 293. – Арк. 204зв. – 205.
27. Горбань М. Лист Петра Миновича до батька-мазепинця. – С. 21. На цій посаді П.Минович не облишив свого «ремесла» доносителя. Єнісейський воевода продовжував розсилати доноси на різних осіб до Сибірського приказу (по неполітичних мотивах, в основному по 3-му пункту). Зокрема П.Минович, повертаючись з полювання, побачив як каторжанина везуть не закованого. Результатом став донос на конвоїра. Воевода Минович продукував стільки доносів, що Таємна канцелярія змушена була реагувати, видавши спеціальну інструкцію про неприйняття жодних доносів і про меморій від нього (РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1085). До цього, під час перебування в Гетьманщині відомо про донос 1732 р. Петра Миновича на переяславського жителя Данила Будаковського, який від «отца моего-изменника из Полци письма привозил к обозному генеральному Якову Лизогубу». Влаштовували очні ставки Лизогубу і Будаковському (РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1793. – Арк. 387).

28. Яков Миревич був призначений воєводою в м. Кузнецьк.
29. РДАДА. – Ф.248. – Оп.113. – Кн. 216. – Арк. 1–36.
30. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 511.
31. Останнім часом з'ясовано, що Самійло Величко – автор одного з козацьких літописів, був також ув'язнений за підтримку Мазепи й перебував в ув'язненні на території Гетьманщини впродовж періоду з кінця 1708 по 1715 р. Див.: Таирова Т. К. Біографії автора казацької летописи Самойло Величко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2016. – №2. – С.76–86.
32. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Кн. 1734. – Арк. 686–762.
33. Матеріали допиту А.Войнаровського зберігаються в паперах російського історика XVIII ст. Г.-Ф.Міллера – РДАДА. – Ф.199. – №40. – Ч.1. Текст допиту опублікований Володимиром Радовським: Радовський В. Допит Войнаровського – небожа Мазепи // *Дзвін*. – 1992. – № 7/8. – С.123–126.
34. РДАДА. – Ф.371. – Спр.2553.
35. РДАДА. – Ф.371. – Оп.4. – Спр.474. – Арк. 256.

On the basis of the documents of the political investigation institutions of the Russian Empire, the issue of repression against relatives of Hetman Mazepa's supporters, which belonged to representatives of nobility of the Hetmanate, was analyzed. Attention is paid to the legal foundations of their status, the differentiation of those arrested, their life in custody, and their subsequent fate.

Key words: *Mazepintsy, Hetmanate, political justice, repression.*

